

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ Ярослава МУДРОГО

Переверза Олена Яковлівна

УДК 343.985

**Формування неправдивих показань, система тактичних
прийомів їх виявлення і подолання**

Спеціальність: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата юридичних наук

Харків - 2000

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі криміналістики Одеської національної юридичної академії Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник - доктор юридичних наук, професор
Постіка Ігор Володимирович,
проректор Одеської національної
юридичної академії з наукової роботи

Офіційні опоненти:

заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор
Коновалова Віолетта Омелянівна, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;

кандидат юридичних наук, доцент
Гаснюк Володимир Іванович, начальник кафедри криміналістики Університету внутрішніх справ МВС України

**Провідна установа – Національна академія внутрішніх справ
України МВС України, м. Київ**

Захист відбудеться "24" жовтня 2000 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01. в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77)

Автореферат розісланий "22" вересня 2000 р.

Вчений секретар

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Згідно зі ст. 2 КПК України завданням кримінального судочинства є встановлення істини у кримінальних справах, щоб "кожен, хто скоїв злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності і жодний невинний не був покараний". Встановлення істини у справі здійснюється на основі доказів - фактичних даних, що можна отримати із джерел, вичерпний перелік яких зазначений у частині 2 статті 65 КПК України. Одним із найважливіших і основних джерел доказів є показання різних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності: підозрюваних, обвинувачених, підсудних, потерпілих, свідків.

Тому виникає проблема, коли можна спиратися на це джерело доказів при винесенні вироку як на достовірне, і коли не можна у зв'язку з тим, що показання не відповідають об'єктивній дійсності та реальному ходові подій у силу помилки або свідомої неправди, оскільки певною мірою вона стосується викриття і виявлення неправди, найбільш раціональних наслідків цього в криміналістичному аспекті.

Визначити на основі ознак помилки і свідомої неправди, до якого виду відносяться неправдиві показання - не просте завдання, особливо тоді, коли у показаннях деяких осіб одна частина інформації може не відповідати об'єктивній дійсності у зв'язку з помилкою, а інша частина – у зв'язку зі свідомою неправдою суб'єкта.

У науковій літературі, на жаль, питання про доведення того, що показання носять свідомо неправдивий характер, докладно не висвітлювалося.

Проблема полягає в доказуванні прямого наміру (свідомості) суб'єкта (підозрюваного, обвинуваченого) на дачу неправдивих показань, оскільки жодна особа не скаже, що давала свідомо неправдиві свідчення навмисне, вона буде посилатися на те, що просто погано пам'ятає події, або на те, що на початковому етапі дізнавач, слідчий неправильно записав або зрозумів показання.

Показання інших осіб, як правило, не настільки надійний доказ у справах, в яких подаються неправдиві показання, оскільки цих осіб також можуть схилити до дачі свідомо неправдивих показань. У зв'язку з цим у таких справах у ряді випадків має місце недостатність доказового матеріалу. Тому слідчий часто змушений припинити подібну кримінальну справу, в якій давалися свідомо неправдиві показання, за недоведеністю через те, що не вдалося запобігти і подолати свідомо неправдиві показання і, відповідно, довести провину суб'єкта, що скоїв злочин.

Із проблемою доведення свідомої неправдивості тих або інших показань пов'язано те, що практика притягнення осіб до кримінальної відповідальності за дачу свідомо неправдивих показань є незначною.

Поняттю показань, тактиці та методиці допиту присвячені роботи ряду вчених:

А.М.Алексєєва, Л.Є.Ароцкера, О.Я.Баєва, В.П.Бахіна, В.Є.Богинського, О.М.Васильєва, Н.І.Гаврилової, Ф.В.Глазиріна, А.К.Давлетова, Г.Г.Доспулова, С.П.Єфимичева, В.А.Журавель, О.О.Закатова, Л.М.Канєвського, К.М.Каранцева, І.Кертеса, В.С.Комаркова, В.О.Коновалової, М.М.Кочєнова, В.Г.Лукашевича, В.А.Образцова, Б.Я.Петеліна, М.І.Порубова, О.Р.Ратінова, Р.Д.Рахунова, В.Е.Розєнцвайга, Б.Г.Розовського, М.Ш.Сафіна, О.Б.Соловйова, В.Ю.Шепітька, М.Л.Якуба, О.С.Ямпольського та інших. Однак, незважаючи на це, в юридичній літературі відсутні єдине поняття неправдивих показань, опис психологічних особливостей їх формування, не розроблена суцільна

система тактичних мір, спрямованих на їх виявлення і подолання, практики стикаються зі значними труднощами при виявленні показань, що не відповідають дійсності. Все це з урахуванням прийняття Конституції України, що змінило кримінально-процесуальне законодавство, зумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок із державними планами і програмами України. Дисертаційна робота виконувалася відповідно до державного пріоритетного напрямку "Правові засади розбудови державності України", Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки, Наукової програми Міністерства освіти України "Актуальні проблеми розбудови демократичної соціальної правової держави відповідно до вимог Конституції України" та Плану науково-дослідної роботи Одеської державної юридичної академії на 1998-2000 роки.

Метою дослідження є визначення стану проблеми подолання неправди в показаннях для розробки практичних рекомендацій, спрямованих на надання допомоги слідчим і суддям в їхній практичній діяльності по боротьбі з неправдивими показаннями, що в результаті повинно сприяти встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі.

Завданнями дослідження є:

- 1) розкриття сутності поняття неправдивих показань, виходячи з того, що розуміють під неправдою в психології, філософії, лінгвістиці, у кримінальному праві і, відповідно, у кримінальному процесі та криміналістиці;
- 2) осмислення стану наявних класифікацій неправдивих показань і створення єдиної класифікації неправдивих показань;
- 3) проведення системного аналізу особливостей механізму формування показань при помилці з розглядом різних видів помилкових думок і теоретичного аналізу етапів формування свідомо неправдивих показань;
- 4) перевірка гіпотези, що не всі теоретичні твердження про ознаки неправди в достатній мірі застосовуються на практиці для її виявлення;
- 5) визначення ролі поліграфа в діагностиці свідомої неправди;
- 6) критичне осмислення наявного матеріалу і визначення закономірностей виявлення і подолання помилки у показаннях особи;
- 7) визначення слідчих дій, що найбільш ефективно проводяться для виявлення і подолання помилки, обґрунтування тактики проведення цих слідчих дій;
- 8) нове теоретичне осмислення класифікації прийомів подолання свідомої неправди, виявлення того, які з них не знайшли широкого практичного застосування;
- 9) формулювання особливостей тактики допиту, виявлення і подолання свідомої неправди з урахуванням участі захисника в процесі;
- 10) визначення закономірностей того, які слідчі дії на попередньому слідстві та в суді застосовуються для виявлення і викриття свідомої неправди.

Методологічною основою дисертації є положення теорії відображення та теорії пізнання, загальної теорії криміналістики, формально-логічний, системно-структурний, порівняльний, історико-правовий, статистичний методи, а також методи конкретно-соціологічних досліджень.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження складають результати анкетування 240 слідчих прокуратури та УМВС України в Одеській області і 144 суддів Одеської області за спеціально розробленою анкетною, результати вивчення 203 кримінальних справ різних категорій. Використовувалися також результати анкетування 467 слідчих і 522 слухачів юридичних вищих навчальних закладів, наданих В.П.Бахіним, та власний досвід роботи автора в якості слідчого.

Новизна дисертаційної роботи полягає в наступному:

- 1) удосконалена класифікація свідомо неправдивих показань за видами: у залежності від

змісту свідомої неправди: а) повна неправда, б) часткова неправда; від суб'єкта, на кого спрямована свідомо неправда: а) обмова, б) самообмова, в) свідомо неправдиве алібі, г) свідомо неправдиві показання про відсутність події злочину, або правомірність дії, або про форму провини при скоєнні злочину (якщо особа стверджує, що з її боку мала місце необережність, а не намір);

2) удосконалена єдина класифікація причин неправдивих показань, яка вперше обґрунтована тим, що в деяких випадках обидва види неправдивих показань (часткова свідомо неправда, часткове спотворення показань у зв'язку з помилкою, перебільшення, зменшення в часі й у просторі) можуть бути породжені однаковими причинами. Крім того, в деяких ситуаціях перекручування об'єктивної істини може відбуватися через те, що особа дає одночасно свідомо неправдиві показання і неправдиві показання, які сформувалися в силу помилки, що, у свою чергу, викликає труднощі при виявленні та відмежуванні свідомої неправди від помилки, у зв'язку з чим потрібен аналіз усіх причин у сукупності;

3) вперше визначена сукупність причин зміни в суді показань із правдивих на свідомо неправдиві суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності, які давали на попередньому слідстві правдиві показання;

4) подана повна і сукупна характеристика особливостей механізму формування показань при помилці з окремим виділенням наступних питань:

помилки сприйняття, помилки пам'яті; дія непроцесуального впливу на формування помилкової думки; помилки мовленнєвого спілкування особи, що дає показання, з особою, яка допитує; помилкові думки, що виникають внаслідок впливу обстановки, в якій даються показання (процесуальний вплив), а також вперше розроблена класифікація помилок фіксації показань дізнавачем, слідчим, суддею;

5) вперше визначені прийоми викриття свідомої неправди з урахуванням участі захисника в допиті підозрюваного;

6) вперше визначена система експертиз, які можуть проводитися з метою викриття свідомої неправди.

Практичне значення отриманих результатів полягає у визначенні:

1) найбільш ефективних способів знаходження ознак помилки і розробці прийнятної класифікації ознак для виявлення свідомої неправди;

2) закономірностей виявлення і подолання помилки в показаннях особи шляхом оцінки показань цієї особи не тільки у ході допиту, але й після нього, а також постановки питань у суді і на попередньому слідстві;

3) особливостей пред'явлень різних видів доказів особі, що помиляється; конкретних рекомендацій стосовно подолання різних видів помилкових думок шляхом аналізу протоколу огляду місця події та проведення додаткового огляду місця події;

4) найбільш результативних слідчих дій, що проводяться для виявлення і подолання помилки на попередньому слідстві та в суді;

5) систематизованої розробки конкретних мір попередження свідомої неправди;

6) діючих тактичних прийомів, за допомогою яких можна подолати свідому неправду різних учасників процесу на попередньому слідстві та в суді;

7) тактики найбільш результативних слідчих дій, що проводяться для виявлення і викриття свідомої неправди на попередньому слідстві та в суді.

Особистий внесок дисертанта полягає у розробці єдиної класифікації причин неправдивих показань; у класифікації помилок при фіксації показань; у розробці рекомендацій стосовно подолання різних видів помилок шляхом аналізу протоколу огляду місця події та проведення додаткового огляду місця події, а також визначенні системи прийомів проведення інших слідчих дій, спрямованих на подолання помилки і викриття

свідомої неправди; у виявленні прийомів, що не рекомендується застосовувати у випадках, коли в допиті підозрюваного бере участь захисник; у виділенні системи експертиз, що проводяться з метою викриття свідомої неправди.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, які сформульовані в дисертації, знайшли відображення в наукових публікаціях дисертанта і виступі на 3-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Одеської державної юридичної академії (Одеса, 2000 р.). Результати роботи були апробовані також шляхом обговорення і використання розроблених рекомендацій у практиці роботи слідчого апарату Ізмаїльського МВ УМВС України в Одеській області, читанні лекцій і проведенні практичних занять з курсу криміналістики в Одеській державній юридичній академії.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження вийшло п'ять публікацій у наукових фахових виданнях України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів і восьми підрозділів, 6 додатків та списку використаних джерел. Повний обсяг рукопису складає 180 сторінок, список використаних джерел - 29 сторінок (327 найменувань), додатки - 18 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність дисертаційного дослідження, визначаються його завдання, методологічна основа, характеризується емпірична база, новизна, теоретичне та практичне значення роботи, особистий внесок дисертанта, викладаються дані про апробацію результатів дослідження та їх впровадження в практику.

Перший розділ. "Поняття, види, причини неправдивих показань" складається із двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. "Поняття свідомої неправди і помилки" досліджується питання про те, що поняття неправдивих показань, крім загального поняття показань, також визначається тим, що розуміють під неправдою в кримінальному праві і, відповідно, у кримінальному процесі та криміналістиці, в психології, філософії та лінгвістиці.

У лінгвістиці під неправдою розуміють навмисне перекручування істини (під неправдивістю – навмисне і ненавмисне перекручування істини), а помилка асоціюється з помилковою думкою. Використовуване в юридичній літературі словосполучення "добросовісна помилка" є тавтологічним. Стан "омани" розуміється як ненавмисне перекручування істини, правдивість і чесність особи, що помиляється, не піддається сумніву, у зв'язку з чим слово "добросовісне" у цьому словосполученні є зайвим. Словосполучення "ненавмисне перекручення істини" саме і вказує на добросовісність особи. У психології під неправдою розуміють насамперед вольовий акт, пов'язаний із свідомою мовленнєвою діяльністю людини. Реальне перекручування фактів - не визначальна ознака неправди. Такою ознакою є намір суб'єкта. А під помилкою розуміється не усвідомлене людиною явище. Філософський словник пояснює, що неправда - "висловлення, що спотворює дійсне положення речей", і тому "варто розрізняти неправду свідому і ненавмисну (помилка)". Обман, із точки зору науки кримінального права, є більш широким поняттям, ніж неправда, оскільки неправда може бути тільки в активних діях, у повідомленні, а до обману відноситься також і умовчання, приховування певних обставин. На думку автора, наука кримінального права дотримується логіко-філософського розуміння неправди і, відповідно, неправдивих показань, як повідомлення особою інформації, що не відповідає дійсності.

Підрозділ 1.2. "Види і причини неправдивих показань" включає дослідження недоліків усіх наявних класифікацій неправдивих показань, які полягають у тому, що в них

виділяються тільки свідомо неправдиві показання, іменовані просто неправдивими показаннями, або лише неправдиві показання, дані в силу помилки. У запропонованій загальній класифікації виділяються два види неправдивих показань: свідомо неправдиві показання, здійснювані тільки у вигляді активних дій (повідомлення свідомо неправдивих відомостей) і неправдиві показання, дані в силу помилки, які на основі оптимізації класифікації Н.І.Гаврилової доцільно поділити на такі різновиди: помилкове об'єднання різних об'єктів; помилкове перебільшення і зменшення явищ; помилкове додавання й усунення властивостей об'єктів; помилкова перестановка, заміна об'єктів, зміщення їх у часі або перенесення їх з одного місця на інше; перекручування форми, структури, послідовності реальної події; помилкове ототожнення і розчленування об'єктів; помилкове висловлення і розуміння сказаного. В основу цього розподілу покладено психологічний момент усвідомлення або неусвідомлення суб'єктом того, що його показання не відповідають об'єктивній дійсності.

Причини свідомо неправдивих показань завжди пов'язані з вольовим свідомим актом - мотивом (спонукальною силою до дії). При характеристиці ж причин помилки не можна говорити про мотиви, оскільки помилка не пов'язана зі свідомою діяльністю. В аспекті застосування тактичних мір і рекомендацій слід віддати перевагу єдиній класифікації причин неправдивих показань, оскільки в деяких випадках обидва види неправдивих показань (часткова свідомо неправда, часткове перекручування показань у силу помилки, перебільшення, зменшення в часі та просторі) можуть бути породжені однаковими причинами. У деяких ситуаціях перекручування об'єктивної істини може відбутися у зв'язку з тим, що особа дає одночасно і свідомо неправдиві показання, і неправдиві показання, які сформувалися в силу помилки, тому потрібен аналіз усіх причин у сукупності.

Досліджені причини неправдивих показань свідків і потерпілих, підкреслено, що причини помилок та свідомої неправди учасників кримінального судочинства при дачі показань на попередньому слідстві і в суді в основному співпадають, однак у суді зростає кількість помилок, пов'язаних із небажанням згадати будь-які факти з плином часу, із впливом спілкування з іншими свідками, спілкування із зацікавленими особами з оточення підсудного, які мимоволі своїми розмовами "нав'язують" особі своє уявлення про подію злочину і роль в ньому підсудного та потерпілого. Іноді це також результат спілкування з дізнавачем або слідчим, який шляхом сугестії "нав'язав" свідкові або потерпілому певну думку.

Іноді на попередньому слідстві свідки або потерпілі дають правдиві показання, а в суді – свідомо неправдиві показання. Це відбувається тому, що на початковому етапі розслідування, у перші кілька днів, (а іноді протягом кількох годин після скоєння злочину, "по гарячим слідам"), коли збираються основні докази і робиться допит свідків та потерпілих, на них не встигають вплинути родичі і знайомі підозрюваного, а також сам підозрюваний. Як правило, ці особи, при наявності їхніх досить детальних і без протиріч показань, до суду більше не допитуються. Причиною зміни підсудним правдивих показань на свідомо неправдиві є те, що він дійшов висновку про недостатність зібраних доказів для його обвинувачення, і шляхом дачі свідомо неправдивих показань у суді прагне уникнути кримінальної відповідальності або домогтися більш м'якого покарання.

Другий розділ дисертації "Особливості формування неправдивих показань" складається із двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. "Особливості механізму формування показань при помилці" автором подається системний аналіз наступної групи питань: 1) помилки сприйняття; 2) помилки пам'яті; 3) дія непроцесуального впливу на формування помилкової думки; 4) помилки мовного спілкування особи, яка дає показання, із слідчим, дізнавачем, суддею; 5)

помилкова думка, що виникає внаслідок впливу обстановки, в якій даються показання (процесуальний вплив); б) помилки фіксації показань дізнавачем, слідчим, суддею (останні по суті до формування показань не відносяться, але їх доцільно розглядати разом із зазначеними вище, оскільки в процесуальному аспекті показання можуть бути використані тільки у зафіксованому вигляді). Окремо підкреслено, що до суб'єктивних і об'єктивних чинників, які впливають на помилковість показань свідків, а також показань потерпілих і в деяких випадках підозрюваних (обвинувачених, підсудних), належать помилки сприйняття часу, які можуть бути зумовлені не тільки об'єктивними чинниками, але й суб'єктивними. Ці помилки можуть також виникнути у процесі запам'ятовування сприйнятого.

Крім того, достовірність показань свідків і потерпілого залежить не тільки від того, наскільки адекватно була сприйнята інформація, який обсяг її було запам'ятовано і яка якість цього процесу, але й від того, як подіяв на процес опрацювання інформації непроцесуальний вплив, який не усвідомлюється суб'єктом.

Таким чином може впливати на допитуваного повідомлювана в газетах, по радіо і телебаченню інформація про злочин, яка не завжди є достовірною, може містити різні перекручування і неточності, пов'язані з відсутністю тих або інших даних, із джерелом, з якого були отримані відомості, а іноді зумовлені і спрямованістю відбору і подачі інформації. Більшою мірою, ніж преса, негативно впливають на достовірність показань свідків і потерпілих чутки, оскільки в них, як правило, відсоток достовірної інформації вкрай невеликий. Спілкування осіб, що дають показання, як між собою, так і з зацікавленими особами, яке призводить до помилкової думки, полягає в тому, що подібний вплив ведеться на такому рівні мислення, як підсвідомість, тому подолати його дуже складно. Для виявлення такого впливу необхідно встановити, по-перше, факт спілкування, по-друге, факт впливу зацікавленої особи. І тільки потім шляхом детального аналізу показань можна припустити, що особа піддавалася впливові, але довести це практично неможливо.

Дисертант виділяє дві групи помилкових думок, що виникають у ході мовного спілкування на допиті: а) помилка допитуваної особи (полягає в тому, що вона з будь-яких причин не здатна об'єктивно передати в показання наявну в неї інформацію в силу особливостей мислення); б) помилка особи, що допитує.

На думку автора, всі помилки при фіксації показань можна поділити на дві групи. Перша група помилок носить стилістичний характер. Це помилки у словосполученнях, у неправильному вживанні багатозначних слів, при побудові речень. Друга група помилок, що виникають при фіксації показань, іменується значеннєвими помилками. Їх можна розділити на такі: стилізація протоколів допиту, прикрашання і надолуження за рахунок інших даних, пропуски.

У підрозділі 2.2. "Особливості механізму формування свідомо неправдивих показань" у механізмі формування свідомо неправдивих показань дисертантом виділяються наступні етапи: 1) прийняття рішення про дачу свідомо неправдивих показань (включаючи боротьбу мотивів і формування настанови на свідому неправду); 2) планування змісту майбутнього свідомо неправдивого показання (саме на цьому етапі відбувається переробка сприйнятого і створення уявної моделі лжесвідчення, утримання в пам'яті моделі свідомо неправдивих показань, побудова моделі процесу їх повідомлення на допиті); 3) відтворення свідомо неправдивих показань на допиті. Звертається увага на те, що для підозрюваного, коли факт затримки для нього є несподіванкою, із психологічної точки зору властиве, з одного боку, прагнення поспілкуватися й отримати будь-яку інформацію від особи, що веде допит, а з іншого, - він розуміє, що в результаті такого спілкування його становище може не поліпшитися, від нього будуть вимагати правдивих

достовірних показань, він боїться повідомити будь-яку інформацію про себе. Механізм боротьби мотивів потерпілого і свідка при настанові на дачу неправдивих показань має деякі особливості. Тут, як правило, немає чинника раптовості, тобто рішення не треба приймати в надто короткий проміжок часу, оскільки дача показань не є для особи несподіванкою. В такій ситуації настанова на неправду формується до початку допиту, свідомо неправдиві показання логічно продумані. Але під час допиту зацікавленого свідка, котрому невідомо, із приводу чого його будуть допитувати, прийняття рішення дати неправдиві показання й обмірковування відбувається в процесі допиту, в ході відтворення показань.

Добре обміркувати свідомо неправдиві показання вдається в тих випадках, коли між стадією прийняття рішення і відтворенням є досить значний проміжок часу. У тих випадках, коли часу немає, процес планування змісту неправдивого показання не є яскраво вираженим, він носить швидкоплинний характер.

Головною особливістю відтворення свідомо неправдивих показань є те, що допитуваному постійно доводиться контролювати свою мовленнєву діяльність, щоб не сказати "зайвого", не допустити проговорок, які розкривають його поінформованість про приховані факти. Його показання, як правило, у тій частині, яка дається в ході вільної розповіді, менш емоційно забарвлені, в них усе сухо і чітко без зайвих слів, але є труднощі в мовленнєвому оформленні, коли мова йде про питально-відповідну частину допиту. Крім того, при заучуванні показань можуть вживатися слова і вислови, не властиві освітньому рівню або віку допитуваного.

Третій розділ дисертації "Тактика виявлення і подолання помилки" складається із двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. "Виявлення і подолання помилкової думки в процесі допиту і при аналізі показань" подана класифікація прийомів допиту особи і місце у ній прийомів виявлення та подолання помилки і свідомої неправди.

Дисертант зазначає, що результати проведеного з приводу цього анкетування вважаються об'єктивними, заснованими на практичному досвіді, оскільки 31% слідчих, що брали участь в анкетуванні, працюють на займаних посадах від 1 до 3 років, 38% - від 3 до 6 років, 12% - більше 6 років, 10% - більше 10 років; судді працюють на займаних посадах: 8% - від 1 до 3 років, 33% - від 3 до 6 років, 17% - від 6 до 10 років, 40% - більше 10 років. Анкетування слідчих і суддів дозволило виділити наступні найбільш ефективні способи виявлення ознак помилки, які використовуються в практиці: зіставлення одних і тих елементів події, по-різному описаних у показаннях цієї особи, даних у різний час (слідчі - 45%, судді - 52%); зіставлення окремих обставин події в описі особи з іншими даними про ті ж самі обставини (слідчі - 32%, судді - 41%); зіставлення пов'язаних між собою подій і похідних елементів події, освітленої в процесі допиту (слідчі - 15%, судді - 4%). Для того, щоб виявити помилки сприйняття, а потім подолати її в ході допиту без пред'явлення будь-яких доказів, на думку дисертанта, крім того, необхідно проаналізувати показання з точки зору того, скільки часу може знадобитися особі для виконання тих або інших операцій, дій; як ці обставини описує особа в ході одного допиту й у ході різних допитів; чи допускає вона при цьому суперечливі описи і висловлення. Варто проаналізувати показання з точки зору того, чи могла особа в описуваних нею умовах сприйняти те, про що вона дає показання (зокрема, при швидкоплинності подій); чи могла бути в описуваних нею умовах така кількість об'єктів і суб'єктів; чи могли події відбуватися в тій або іншій послідовності й у тому або іншому обсязі; чи могли описувані предмети, об'єкти мати ті властивості, котрими їх наділяє особа, що дає показання.

Зазначається, що правильна постановка питань також відіграє важливу роль при подоланні помилкової думки, викликаної непроцесуальним впливом преси, чуток,

спілкування із зацікавленими особами, помилок мовленнєвого спілкування із тим, хто допитує, помилкових думок, що виникають внаслідок впливу обстановки, в якій даються показання, помилок фіксації показань. Для подолання таких помилкових думок необхідно з'ясувати шляхом постановки питань такі обставини: звідки вперше особа дізналася про подію, про яку дає показання, чи знайомилася з повідомленнями про це в засобах масової інформації, з ким із осіб спілкувалася на цю тему, що вони розповідали з цього приводу. При повторному допиті іншою особою необхідно з'ясувати, в якій обстановці проходив перший допит, як ця обстановка вплинула на особу, що дає показання. Особливості пред'явлення різних видів доказів особі, яка помиляється, полягають у тому, що вони пред'являються з метою подолання помилок мовного спілкування та фіксації показань (уточнення понять, термінів, формулювань).

У дисертації наводяться також емпіричні дані про виявлені прийоми, які слідчі та судді не часто застосовують для подолання помилки.

Автор акцентує увагу на тому, що у суді є більше можливостей для зіставлення показань як самого допитуваного, даних у різний час на попередньому слідстві й у суді, так і з показаннями інших осіб та іншими доказами, оскільки до моменту цього зіставлення в розпорядженні судді є в повному обсязі матеріали попереднього слідства і деякі матеріали судового слідства, а на відміну від судді слідчому доводиться допитувати свідка, потерпілого, підозрюваного на такому етапі, коли ще не всі докази виявлені. Специфіка полягає в тому, що в суді частіше, ніж на попередньому слідстві, оголошуються показання самого допитуваного. Оголошувати в присутності допитуваного показання інших осіб немає необхідності, оскільки ці особи викликані в суд, тому протиріччя можуть бути усунуті шляхом безпосереднього допиту або очної ставки в суді.

У підрозділі 3.2. "Встановлення і подолання помилки за допомогою інших слідчих дій" зазначається, що на думку дисертанта, встановлення і подолання помилок може бути здійснено шляхом проведення допиту, додаткового огляду місця події, аналізу протоколу огляду місця події, відтворення обстановки й обставин події, очної ставки, психологічної і психіатричної експертизи, а також впізнання.

У дисертації подаються види помилкових думок, які можуть бути виявлені за допомогою додаткового огляду місця події та аналізу протоколу огляду місця події.

При виїзді на місце події у ході відтворення обстановки й обставин події в допитуваного шляхом асоціацій поліпшується пам'ять, пожвавлюється спогад про те, про що раніше забув сказати, він згадує і повідомляє певні подробиці.

Дисертант відзначає, що слідчий у практичній діяльності зіштовхується з проблемою організації проведення психологічної експертизи. Так, в Україні її можна провести тільки в обласних центрах в 1-2 закладах. Є також проблема доставки на таку експертизу підозрюваних (обвинувачених, підсудних), які не утримуються під вартою, а також свідків і потерпілих, що проживають за межами обласного центру, оскільки через брак коштів для відшкодування витрат на дорогу та за проведення експертизи провадження її стає неможливим (це також відноситься і до інших експертиз).

Дисертант вважає, що необхідно закріпити законодавчо у частині другій статті 69 КПК України можливість проведення психологічних експертиз для визначення здатності не тільки сприйняття, але і запам'ятовування та відтворення, оскільки це є більш точним формулюванням, ніж те, що є в нинішній редакції цієї статті.

Судово-психіатрична експертиза може бути використана для виявлення помилкових думок при сприйнятті, запам'ятовуванні, відтворенні, зумовлених особливостями хворобливої психіки особи, ґрунтуючись на психіатричному аналізі здатності особи правильно сприймати, запам'ятовувати і відтворювати сприйняте. Подолання ж помилкових думок у психічно хворих осіб за допомогою даної експертизи можливе тільки

шляхом роз'яснення суті експертиз особам, у відношенні яких така експертиза проводиться, із вказівкою на те, що вони могли допустити помилку в силу своїх особливостей (однак це можливо тільки в тому випадку, якщо психіка осіб не піддана дуже великій деформації).

Як свідчать наведені у дисертації емпіричні дані, найбільш часто помилка на попередньому слідстві долається за допомогою аналізу показань, пред'явлення доказів на допиті, проведення очних ставок, експертиз, відтворення обстановки й обставин події, огляду місця події, а в суді - у ході допиту як самої особи, що дає показання, так і в ході допиту інших осіб, та шляхом проведення експертиз. На попередньому слідстві помилку в більшості випадків вдавалося перебороти. Незначна кількість слідчих дій, що проводилися, за винятком допитів, у суді з метою подолання помилки, зумовлена тим, що помилка в суді нечастотне явище, у порівнянні з попереднім слідством. У ході аналізу кримінальних справ встановлено, що помилялось у ході попереднього слідства 25% свідків, 19% потерпілих, 3% підозрюваних, 6% обвинувачених; а в суді 6% свідків, по 3% - потерпілих і підсудних. Помилка була подолана в ході допиту особи, що дає показання: свідка у 21% випадків дачі таких показань; потерпілого у 18% випадків; підозрюваного в 3,5% випадків; обвинуваченого і підсудного - по 6% випадків. Помилка долалася у ході додаткового огляду місця події в 13% випадків, у 2,5% випадків огляд місця події не проводився, хоча така необхідність була. Дані для інших слідчих дій такі: шляхом відтворення обстановки й обставин події - 11%, очної ставки - 4%, проведення експертиз - 19%, впізнання - 0,3% випадків.

Четвертий розділ "Тактичні прийоми викриття і подолання свідомої неправди допитуваних" складається із двох підрозділів.

Підрозділ 4.1. "Викриття і подолання свідомої неправди в ході допиту і при аналізі показань" розкриває способи попередження свідомо неправдивих показань, діагностику свідомої неправди, викриття свідомої неправди на попередньому слідстві у ході допиту, особливості викриття і подолання свідомої неправди на допиті у ході судового слідства. До способів попередження свідомо неправдивих показань відносяться: вивчення особистості допитуваного; емоційний вплив; апеляція до релігійних почуттів; постановка запитань у такій формі, яка не дає можливості здогадатися про їх мету; невідкладний виклик свідків на допит; бесіда підозрюваного (обвинуваченого) із захисником; використання звукозапису; виключення відволікань допитуючого під час допиту; виключення анкетних даних свідків та потерпілих з процесуальних документів; в певних випадках попередній підбір понять при огляді місця події. Дисертант приєднується до точки зору, що не можна застосовувати поліграф для діагностики свідомо неправдивих показань і використовувати дані, отримані в результаті його застосування, в якості доказів, однак поліграф можна використовувати як прилад для діагностики емоційної напруженості і реалізації даних, отриманих у ході цього дослідження, у тактичних цілях та в оперативно-розшуковій діяльності.

Дані анкетування свідчать, що практикам легше проводити змістовний аналіз показань з точки зору їхньої логічної узгодженості, ніж класти в основу конкретні ознаки свідомої неправди із запропонованого переліку. Це пояснюється тим, що на конкретний перелік можна орієнтуватися тільки на початковому етапі розслідування, коли ще немає матеріалу для порівняльного дослідження. Крім того, сама по собі ознака, без аналізу в сукупності з іншими матеріалами, не може дати однозначної відповіді, оскільки вона в деяких випадках може бути зумовлена не свідомою неправдою, а особливостями процесу сприйняття, запам'ятовування, відтворення.

У роботі подається система тактичних прийомів допиту, спрямованих на викриття свідомої неправди, на основі емпіричних даних вказані прийоми, які не знаходять

широкого практичного застосування.

Автор вважає, що із введенням у дію статті 63 Конституції України і зміною ст. 43, 43-1, 44 КПК України слідчому доводиться змінити в деякому напрямку тактику допиту, вона повинна бути більшою мірою у вигляді змагання. Якщо підозрюваний виявив бажання, щоб у його першому допиті брав участь захисник, а така ситуація, як правило, складається саме тоді, коли він вирішує активно захищатися, не визнавати себе винним у скоєнні злочину, має намір повідомляти свідомо неправдиві відомості, то слідчий, у свою чергу, повинен більш ретельно підготуватися до допиту, оцінити ті нечисленні докази, що є в його розпорядженні, продумати, чи буде він їх пред'являти і як з урахуванням участі захисника в допиті і можливих при цьому питань. При цьому слідчий обов'язково повинен особливо враховувати, що інформація про обставини справи, яка відома йому і повідомлювана ним на допиті (у вигляді питань або пред'явлення доказів), буде використана захисником разом із підозрюваним для вироблення певної лінії поведінки, тому слідчому в залежності від обставин справи при проведенні цього допиту слід прагнути максимально обмежити обсяг повідомлюваної ним інформації і завжди з цих позицій продумувати доцільність пред'явлення наявних доказів. Ситуація, коли у слідчого немає достатнього об'єму доказів і він сподівається їх отримати в ході допиту підозрюваного, а також у ході інших слідчих дій із його участю, характерна для попереднього слідства. Проте у зв'язку з участю адвоката до першого допиту з урахуванням формування настанови на неправду отримання таких доказів у ході першого допиту стає проблематичним.

При протоколюванні показань необхідно точно фіксувати всі питання, які задаються слідчим і захисником, і відповіді на них, а в кінці протоколу варто обов'язково записати питання про те, чи повно все записано і чи є доповнення, і відповідь на нього, щоб згодом виключити посилення захисника на неточність протокольного запису. Якщо можливо, то в особливо складних справах у цих випадках доцільно для ведення протоколу запрошувати помічника слідчого. У роботі дисертант наводить дані анкетування слідчих з цього питання.

Як свідчить анкетування суддів та аналіз кримінальних справ, саме зачитування показань у суді дає кращий результат, ніж з'ясування в допитуваного причин дачі свідомо неправдивих показань. Цей прийом застосовується досвідченими суддями найчастіше. Тому необхідно навчати майбутніх юристів умінню допитувати не прямолінійно, а більш гнучко. Головною ж особливістю є те, що в суді викриття і подолання свідомої неправди відбувається в умовах більш стислого у часі судового слідства, в умовах публічності і з урахуванням того, що підсудний і потерпілий ознайомлені з усіма матеріалами кримінальної справи.

У підрозділі 4.2. "Викриття і подолання свідомої неправди в процесі інших слідчих дій" перш за все йдеться про те, що додатковим оглядом місця події вдається виявити, а в деяких випадках шляхом зачитування допитуваному протоколу цього огляду перебороти свідомо неправдиві показання, які цілком складаються із вимислу, в основному у випадках самообмови.

Автором виділяються завдання, які можуть бути вирішені шляхом проведення відтворення обстановки і обставин події для викриття свідомо неправдивих показань, а саме: здатність особи бачити на певній відстані й освітленні; здатність особи чути на певній відстані і в певній обстановці; здатність особи робити будь-які дії в певних умовах із використанням або без використання будь-якого інструменту, і час, витрачений на це; здатність особи орієнтуватися в часі; наявність в особи професійних та інших людських навичок; знання особою обстановки на певному місці. Відтворення обстановки і обставин події дає можливість викрити самообмову, неправдиве алібі, обмову, свідомо неправдиві

показання про суб'єктивну та об'єктивну сторони складу злочину, повну неправду. Щодо очної ставки, то мова може йти тільки про подолання, а не виявлення свідомої неправди, оскільки одним із моментів підготування очної ставки є діагностика того, хто з майбутніх учасників очної ставки дає правдиві показання, а хто - свідомо неправдиві. Проведення очної ставки між двома особами, які дають свідомо неправдиві показання можливе, але за певними правилами і в тому випадку, якщо ці особи по одним епізодам говорять правду, а по іншим – неправду. Тактика очної ставки повинна будуватися на використанні протиріч між ними шляхом загострення конфліктної ситуації, спрямованої на поглиблення розбіжностей між учасниками. Однак, необхідно підкреслити, що незважаючи на те, що 53% слідчих, які брали участь в анкетуванні, найчастіше з метою подолання свідомої неправди проводять очну ставку, дана слідча дія на практиці не завжди є настільки ефективною. Про це можуть свідчити результати аналізу кримінальних справ. Свідомо неправда була подолана у ході очної ставки в 10% випадків дачі таких показань, а в 6% випадків очна ставка не проводилася, хоча така необхідність була. Крім того, в дисертації подані рекомендації, які, на думку дисертанта, не знайшли широкого застосування у практиці щодо проведення очної ставки.

Автор вважає, що при призначенні експертиз доцільніше проводити допит підозрюваного (обвинуваченого) про обставини, пов'язані з предметом експертного дослідження, до його ознайомлення з постановою про призначення експертизи, щоб він не зміг зі змісту постанови (зокрема, із зазначених у ній питань і об'єктів, спрямованих на дослідження) припустити зміст наступних висновків експертів і відповідно будувати свої показання. Зазначається, що можна побудувати таку систему найчастіше призначуваних у цих випадках експертиз: 1) психіатрична, 2) психологічна, 3) судово-медична, 4) товарознавча, 5) трасологічна, 6) фоноскопична, 7) криміналістична експертиза письма, 8) автотехнічна, 9) хімічна, 10) судово-бухгалтерська.

У дисертації підкреслюється, що найбільш доцільно проводити впізнання людини в ситуації дачі свідомо неправдивих показань у випадках, коли особа: 1) стверджує, що знає іншу особу, але називає недійсним ім'ям і прізвищем, або повідомляє тільки його прізвисько; 2) називає цю особу правильно, але вона заявляє, що той, хто впізнає, не знає її; 3) стверджує, що вона не знає імені і прізвища цієї людини, але може його впізнати за певними прикметами.

Аналіз кримінальних справ свідчить, що свідомо неправдиві показання в ході попереднього слідства по них давали: 28% свідків, 24% потерпілих, 44% підозрюваних, 52% обвинувачених, а в суді: 9% свідків, 10% потерпілих, 50% підсудних.

Свідомо неправда була викрита в ході допиту особи, яка дає показання: свідка - 6% випадків, потерпілого - у 10% випадків, підозрюваного - у 7% випадків, обвинуваченого - у 9% випадків, підсудного - у 4% випадків. Вона була викрита в ході додаткового огляду місця події в 17% випадків, у 6% випадків огляд місця події не проводився, хоча така необхідність була. Відповідні дані для інших слідчих дій такі: відтворення обстановки й обставин події - 18%; очна ставка 10%; проведення експертиз - 51%, у результаті впізнання - 6%, у результаті обшуку - 1%. У 54% вивчених справ були виявлені неправдиві показання, як дані в силу помилки, так і свідомої неправди.

Базуючись на емпіричних даних, дисертант вважає необхідним зазначити, що, виходячи з можливостей експертних досліджень, експертні висновки для виявлення і викриття свідомо неправдивих показань використовуються ще не повною мірою. Те ж відноситься і до обшуку. Це може свідчити про недостатню кваліфікацію слідчих, які не призначають у необхідних випадках відповідні експертизи, а також і про невчасність проведення обшуків. Очна ставка, поряд з оглядом місця події, відтворенням обстановки й обставин події є одним із найбільш ефективних слідчих дій, застосовуваних для викриття свідомої

неправди слідчими, у суді ж найбільш ефективно свідомо неправда долається в ході допитів самих осіб, що дають свідомо неправдиві показання, та інших осіб, очної ставки, додаткового огляду місця події.

У **висновках** дисертаційної роботи зроблені наступні узагальнення про найбільш важливі наукові і практичні результати, отримані в ході проведеного дослідження: - неправдивими показаннями є повідомлення особою інформації, яка не відповідає дійсності;

- класифікувати неправдиві показання потрібно на основі психологічного моменту усвідомлення або неусвідомлення суб'єктом того, що його показання не відповідають об'єктивній дійсності; - в аспекті застосування тактичних мір і рекомендацій слід використовувати єдину класифікацію причин неправдивих показань; - у механізмі формування неправдивих показань, даних у силу помилки, необхідно виділяти три етапи: сприйняття, запам'ятовування і відтворення; - формування свідомо неправдивих показань можливе тільки з того моменту, коли істинна інформація вже сприйнята і запам'ятована; - подана методика виявлення і подолання помилки і свідомої неправди на основі аналізу показань цієї особи в ході допиту і після нього, а також постановкою питань на попередньому слідстві і в суді, шляхом проведення слідчих дій на попередньому слідстві і в суді, включаючи формулювання особливостей тактики допиту, виявлення і подолання свідомої неправди з урахуванням участі захисника в процесі.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Рыбак (Переверза) Е.Я. Значение понятия ложных показаний для разработки тактики борьбы с ними //Актуальные проблемы государства и права: Сб. научн. тр. юридич. ин-та Одесск. ун-та. - Одесса, 1996. -Вып.3 - С.283-289.
2. Рыбак (Переверза) О.Я. Значення знання видів та причин неправдивих показань у розробці тактики боротьби з ними //Вісник Запорізького юридичного інституту.- Запоріжжя, 1997. - Вип.2.- С.116-120.
3. Рыбак (Переверза) Е.Я. Выявление и преодоление добросовестного заблуждения допрашиваемого путем анализа протокола осмотра места происшествия и проведения дополнительного осмотра места происшествия //Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. пр.- Одеса: ОДЮА,- 1998.- Вип.5.- С.80-84.
4. Рыбак (Переверза) О.Я. Виявлення і подолання сумлінної помилки у ході допиту //Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.- 1999.- №1.- С.111-115.
5. Переверза О.Я. Знання механізму формування свідомо неправдивих показань - гарантія успішної боротьби з ними //Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.- 1999.- №4.- С.118 – 121.

АНОТАЦІЇ

Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - Харків, 2000.

Дисертація містить комплекс питань теоретичного та практичного характеру, пов'язаних із формуванням неправдивих показань, системою тактичних прийомів їх виявлення і подолання на попередньому слідстві і в суді. Розкрита сутність поняття неправдивих показань, удосконалена класифікація свідомо неправдивих показань за видами та єдина класифікація причин неправдивих показань. Подана повна і сукупна характеристики особливостей механізму формування показань при помилці і свідомій неправді. Визначені найбільш ефективні засоби знаходження ознак помилки і свідомої неправди, прийоми

викриття свідомої неправди з урахуванням участі захисника в допиті підозрюваного; закономірності виявлення і подолання помилки і свідомої неправди в показаннях особи шляхом оцінки їх у ході допиту та після нього; система прийомів проведення слідчих дій, спрямованих на подолання помилки і викриття свідомої неправди.

Ключові слова: неправдиві показання, свідомо, помилка, причини, механізм формування, способи знаходження ознак, прийоми виявлення та подолання неправди, слідчі дії.

Переверза Е.Я. Формирование ложных показаний, система тактических приемов их выявления и преодоления. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс, криминалистика; судебная экспертиза. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. - Харьков, 2000.

Диссертация содержит комплекс вопросов теоретического и практического характера, связанных с формированием ложных показаний, системой тактических приемов их выявления и преодоления на предварительном следствии и в суде. Формулируется понятие ложных показаний, которое определяется тем, что понимают под ложью в уголовном праве, и, соответственно, в уголовном процессе и криминалистике. Раскрытие этого понятия происходит на основе анализа понимания лжи в психологии, философии, лингвистике, праве. Обосновывается вывод о том, что используемое в юридической литературе словосочетание "добросовестное заблуждение" является тавтологичным, что определение ложных показаний в криминалистике должно основываться на логико-философском понимании этого понятия. Усовершенствованы классификации заведомо ложных показаний по видам и единая классификация причин ложных показаний, которая обоснована тем, что в некоторых случаях оба вида ложных показаний (заведомо ложные и данные в силу заблуждения), могут быть порождены одними и теми же причинами, а в некоторых ситуациях искажение объективной истины может произойти из-за того, что лицо дает одновременно и заведомо ложные показания, и ложные показания, сформировавшиеся в силу заблуждения. Дана полная и совокупная характеристика особенностей механизма формирования показаний при заблуждении и заведомой лжи. Подчеркивается, что на процесс обработки воспринятой информации оказывает влияние непроцессуальное воздействие (которое не осознается субъектом), и лицо, сообщая какую-либо информацию, считает, что оно добросовестно относится к выполнению своих обязанностей по даче показаний. Выделены классификации ошибочных мнений, которые возникают в ходе речевого общения на допросе и при фиксации показаний. Выявлены наиболее эффективные способы нахождения признаков заблуждения и заведомой лжи.

Установлено, что при выявлении заблуждения и заведомой лжи практическим работникам легче проводить содержательный анализ показаний с точки зрения их логической согласованности, чем ориентироваться на конкретный перечень обстоятельств. Подчеркнуто значение правильной постановки вопросов в преодолении ошибочных мнений. Определены тактические приемы разоблачения заведомой лжи при участии защитника в допросе подозреваемого и необходимость в связи с этим ограничения использования некоторых приемов, рекомендуемых в научной литературе. Определены закономерности выявления и преодоления заблуждения и заведомой лжи в показаниях лица путем оценки их в ходе допроса и после него; особенности предъявления различных видов доказательств заблуждающемуся лицу и лицу, дающему заведомо ложные показания. Выработаны конкретные рекомендации по преодолению разных видов ошибочных мнений и заведомой лжи путем анализа протокола осмотра места происшествия и проведения дополнительного осмотра места происшествия. Определена

система прийомів проведення других слідствених дій, направлених на преодолення заблудження і розоблачення заведеної лжи. Выделена система експертиз, которые проводяться с целью розоблачення заведеної лжи.

Ключевые слова: ложные показания, заведомо, заблуждение, причины, механизм формирования, способы нахождения признаков, приемы выявления и преодоления лжи, следственные действия.

Pereverza O.Y. – Forming of false testimony, the system of tactics means, finding out and their overcoming. – Manuscript.

The thesis for defending a scientific degree of the candidate of law science in speciality 12.00.09. - criminal process and criminalistics; court expertise. - National law Academy of Ukraine named after Yaroslav Moudry. - Kharkiv, 2000.

The thesis comprises a complex of problems of theoretical and practical character associated with forming of false testimony, system of tactics means of its finding out and overcoming at preliminary investigation and at court. The notion of false testimony has been defined and the classification of intentional false testimony according to their type as well as general classification of the causes of false testimony has been improved. A full general characteristics of means of forming testimony by mistake and intentional lie has been provided. The most effective means of finding out of traits of mistakes and intentional lie have been defined as well as ways of finding intentional lie with the participation of defence counsel in interrogation of a suspect; general laws of overcoming of a mistake and intentional lie of a person by means of their evaluation during interrogation and after it; the system of investigation actions to overcome a mistake and disclosing of intentional lie.

Key words: false testimony, consciously, mistake, causes, a means of forming, means of finding out traits, ways of finding out and overcoming a lie, investigation actions.

Відповідальний за випуск

Мітрохіна Зінаїда Іванівна, к.ю.н., доцент

Підписано до друку 22.05.2000 р. Формат 60 x 90/16

Ум. друк. арк. 1,0. Наклад 100 прим. Зам. №153

Віддруковано на поліграфічній базі ТОВ "Друк-Інформ",
68600, Одеська обл., м. Ізмаїл, пр. Суворова, 29.